

Paper Not-for-profit Organizations

Een paper betreffende de coöperatie en het kartelverbod

“Onder welke voorwaarden is het, gelet op het bijzondere karakter van de coöperatie, toegestaan tussen coöperaties en haar leden, ledenbindingsafspraken te maken zonder daarmee in strijd te handelen met het mededingingsrecht?”

Vak: Not-for-profit organizations
Datum: 30 mei 2019
Docent: G.J.H. van der Sangen
Studenten: Lianne Wigboldus (ANR: 433239)
Mascha de Kind (ANR: 464891)
Moos Hovens (ANR: 479824)

Inhoudsopgave

Afkortingen.....	2
Hoofdstuk 1 Inleiding	3
1.1 Probleemstelling.....	3
1.2 Verantwoording centrale vraag en deelonderzoeksvragen.....	3
1.3 Onderzoeksmethoden	3
Hoofdstuk 2 Het bijzondere karakter van de coöperatie	5
Hoofdstuk 3 Gevolgen mededingingsrecht voor afspraken binnen de coöperatie.....	8
3.1 Het kartelverbod.....	8
3.2 Het kartelverbod en de coöperatie.....	10
Hoofdstuk 4 Kritische blik op de invloed van het mededingingsrecht op het bijzondere karakter van een coöperatie	15
Hoofdstuk 5 Conclusie.....	17
Literatuurlijst.....	18
Jurisprudentielijst.....	20

Afkortingen

BW	Burgerlijk Wetboek
Mw	Mededingingswet
RvC	Raad van Commissarissen
VWEU	Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Probleemstelling

De laatste jaren is het aantal coöperaties aanzienlijk gegroeid en fiscaal voordeel is hiervan een oorzaak. Tot 1 januari 2018 was de coöperatie in beginsel¹ niet onderworpen aan heffing van dividendbelasting, maar met het aannemen van het wetsvoorstel inhoudingsplicht houdstercoöperaties en uitbreiding inhoudingsvrijstelling op 19 december 2017 veranderde dit. Vanaf dat moment zijn houdstercoöperaties verplicht dividendbelasting te betalen. Het gaat de omvang van deze paper te buiten om hier nader op in te gaan, maar het verklaart wel de groei van het aantal coöperaties. Door een toename in het gebruik van deze rechtsvorm, zijn vraagstukken gerezen, waaronder het vraagstuk dat in deze paper centraal staat.

De wetgeving in Boek 2 BW geeft coöperaties een ruime vrijheid om in statuten en reglementen nader invulling te geven aan haar rechtsvorm. Zodoende nemen coöperaties geregeld in hun statuten bepalingen op om haar leden te binden. Ledenbinding is namelijk één van de bijzondere kenmerken van de coöperatie. Men heeft binnen de coöperatie een gezamenlijk doel en om dat doel te bereiken hebben de leden zowel elkaar als de coöperatie nodig. Dit wordt de wederzijdse afhankelijkheidsrelatie genoemd. Vanwege deze afhankelijkheid is het voor de continuïteit van de coöperatie in veel gevallen nodig om bijvoorbeeld uittreedvoorwaarden in statuten op te nemen. Echter, op zowel nationaal als Europees niveau zijn regels opgesteld, met name in het mededingingsrecht, die deze bijzondere kenmerken van de coöperatie flink in de weg zouden kunnen zitten. In het bijzonder relevant is het kartelverbod van artikel 101 VWEU en artikel 6 Mw.

1.2 Verantwoording centrale vraag en deelonderzoeksvragen

Centraal in deze paper staat dan ook de vraag in hoeverre ledenbindingsafspraken tussen de coöperatie en haar leden in strijd zijn met artikel 101 VWEU (tevens artikel 6 Mw) en in hoeverre eventuele knelpunten het bijzondere karakter van de coöperatie kunnen bemoeilijken. Om tot een gedegen antwoord te komen, hebben wij de centrale vraag verdeeld in drie deelvragen. In het tweede hoofdstuk van deze paper analyseren wij hoe het bijzondere karakter van de coöperatie zich kenmerkt en welke gevolgen dit heeft voor de mate van ledenbinding. Vervolgens behandelen wij in het derde hoofdstuk welke gevolgen de mededingingsrechtelijke regels hebben voor de afspraken die een coöperatie kan maken met haar leden. Daaropvolgend zetten wij in het laatste hoofdstuk uiteen in hoeverre het mededingingsrecht het functioneren van de coöperatie als verlengstuk van haar leden belemmert. In de conclusie sluiten wij af met de beantwoording van de hoofdvraag.

1.3 Onderzoeksmethoden

Om tot beantwoording van de centrale onderzoeksvraag te komen, zal gebruik worden gemaakt van de traditioneel-juridische onderzoeksmethode in de vorm van het bestuderen van de wet, rechtspraak en literatuur. Allereerst wordt in kaart gebracht welke kenmerken de coöperatie kent

¹ Sinds 1 januari 2012 zijn coöperaties wel in bepaalde misbruiksituaties inhoudingsplichtig voor de dividendbelasting. Vanaf die datum is namelijk een antimisbruikbepaling opgenomen in artikel 1 lid 8 Wet op de dividendbelasting 1965, welke ervoor moet zorgen dat coöperaties in concernstructuren niet worden gebruikt om belasting te ontgaan, zonder dat deze coöperatie zelf een reële functie heeft binnen dat concern.

en op welke manier het mededingingsrecht impact kan hebben op de bijzondere rechtsvorm. Met betrekking tot het bijzondere karakter van de coöperatie geldt dat niet alle kenmerken wettelijk verankerd zijn. De doctrine wordt benut om de kenmerken die uit het positieve recht volgen, aan te vullen. Vervolgens wordt het mededingingsrechtelijke kader geschetst aan de hand van het VWEU en de Mw. De wetgeving wordt nader toegelicht in rechtspraak. Wanneer het coöperatieve kader en het mededingingsrechtelijke kader met elkaar worden vergeleken, komen de knelpunten naar voren.

Hoofdstuk 2 Het bijzondere karakter van de coöperatie

De coöperatie is op grond van artikel 2:53 BW een bij notariële akte opgerichte vereniging. Op de coöperatie zijn de specifieke regels van titel 3 van Boek 2 BW inzake de coöperatie van toepassing alsook de bepalingen van titel 2 van Boek 2 BW inzake de vereniging voor zover daar in titel 3 van Boek 2 BW niet van wordt afgeweken.² Deze bijzondere rechtsvorm werd voorheen veelal gebruikt in de agrarische sector en men noemt deze coöperaties ook wel de ‘klassieke’ coöperaties.³ Heden ten dage komt de coöperatieve rechtsvorm ook voor in allerlei andere sectoren, bijvoorbeeld in de verzekerings- en ICT-branche.⁴

De coöperatieve rechtsvorm staat bekend om haar bijzondere karakter. In dit hoofdstuk wordt daarop nader ingegaan. Zoals de wet in het hierboven genoemde artikel omschrijft, dient de coöperatie ten doel te hebben in bepaalde stoffelijke behoeften (lees: economische behoeften) van haar leden te voorzien. Uit deze wettelijke definitie kunnen we opmaken dat ledenbinding een belangrijke rol speelt bij de coöperatie. Wederkerigheid en solidariteit zijn kenmerkend voor het coöperatiemodel. De leden hebben de coöperatie nodig om bepaalde inkomensvoordelen te behalen die zij individueel niet zouden kunnen behalen. In de coöperatie kunnen de leden ook bepaalde risico's delen. De coöperatie heeft op haar beurt de leden nodig om het voordeel te realiseren.

In de statuten van de coöperatie kunnen bepaalde eisen verbonden aan het lidmaatschap zijn opgenomen. Een coöperatie heeft deze eisen veelal nodig om de continuïteit van de coöperatie te kunnen waarborgen. Men kan hierbij denken aan bepaalde ledenbindingsvoorwaarden, zoals statutaire leverings- en afnameverplichtingen of uittreedvoorwaarden. Deze voorwaarden zijn nodig zodat de coöperatie kan voorzien in een bepaalde noodzakelijke omzet. Uiteindelijk is het doel van de coöperatie namelijk om in de stoffelijke behoeften van haar leden te voorzien. Ledenbinding kan dienen als middel om dat doel te bereiken.⁵

De uittreedvoorwaarden zijn voorbeelden van ledenbindingsvoorwaarden. In artikel 2:60 BW wordt de mogelijkheid aan coöperaties geboden om voorwaarden te treffen wanneer een lid zou willen uittreden. Een mogelijke uittreedvoorwaarde is het verplichten van een lid om bij het opzeggen van het lidmaatschap een som geld te betalen aan de coöperatie. Uittreedvoorwaarden zijn echter niet onbepaald, uitzonderingen zijn mogelijk. Een voorbeeld van een uitzondering is de mogelijkheid tot directe opzegging van een lidmaatschap in het geval van een substantiële verzwarende van het lidmaatschap. Volgens Van der Sangen dienen uittreedvoorwaarden gedeeltelijk ter financiële vervanging voor het wegvallen van de aansprakelijkheid van uittredende leden.⁶

² G.J.H. van der Sangen, ‘De coöperatie’, in: J.J.A. Hamers, C.A. Schwarz & D.F.M.M. Zaman (red.), *Handboek Stichting en Vereniging. Stichting, vereniging, coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij, civielrechtelijk en fiscaalrechtelijk beschouwd*, derde herziene druk, Zutphen: Uitgeverij Paris 2018, p. 347.

³ G.J.H. van der Sangen, ‘De coöperatie’, in: J.J.A. Hamers, C.A. Schwarz & D.F.M.M. Zaman (red.), *Handboek Stichting en Vereniging. Stichting, vereniging, coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij, civielrechtelijk en fiscaalrechtelijk beschouwd*, derde herziene druk, Zutphen: Uitgeverij Paris 2018, p. 347.

⁴ NCR, Leden NCR. Te vinden via: www.cooperatie.nl > Over NCR > Leden NCR.

⁵ G.J.H. van der Sangen, ‘Rechtskarakter en financiering van de coöperatie: een onderzoek naar de civielrechtelijke kenmerken van de coöperatie in het licht van de vraag of daaruit beperkingen voortvloeien voor de financiering van haar ondernemingsactiviteiten’, UvA 1999, p. 276.

⁶ G.J.H. van der Sangen, ‘Rechtskarakter en financiering van de coöperatie: een onderzoek naar de civielrechtelijke kenmerken van de coöperatie in het licht van de vraag of daaruit beperkingen voortvloeien voor de financiering van haar ondernemingsactiviteiten’, UvA 1999, p. 276.

Aan de hand van een uitspraak van de Hoge Raad in 2015 inzake De Drents Overijsselse Coöperatie Kaas B.A. (hierna: D.O.C. Kaas), geven wij een voorbeeld van het opnemen van een uittreedvoorwaarde in de statuten. DOC Kaas had van deze mogelijkheid gebruik gemaakt in artikel 13 van haar statuten door te bepalen dat uittredende leden verplicht zijn een schadevergoedingsbedrag te betalen. Het huishoudelijk reglement gaf hier nader invulling aan⁷:

‘met dien verstande dat de hoogte van dit bedrag maximaal vier procent (4%) van het melkgeld dat het betreffende lid gemiddeld per jaar in de vijf voorafgaande boekjaren heeft ontvangen kan bedragen en dat indien een lid met inachtneming van een opzegtermijn van tenminste een jaar opzegt, geen schadevergoeding kan worden gevorderd.’

Een ander voorbeeld van het treffen van een uittreedvoorwaarde is in de zaak van de coöperatie Voedingstuinbouw Nederland U.A. Uit artikel 12 lid 1 onder c van de statuten van de betreffende coöperatie blijkt dat zij uittreedgeld heffen van uittredende leden om zodoende de coöperatie te kunnen financieren.⁸

Naast het feit dat ledenbinding één van de bijzondere kenmerken is van een coöperatie, mag het begrip samenwerking niet ontbreken. Uiteindelijk heeft de klassieke coöperatie als doel om ondernemers die zich in dezelfde markt bevinden, met elkaar te laten samenwerken.⁹ Door samen te werken in de coöperatie kan men economische voordelen behalen. Een voorbeeld hiervan is de coöperatie Kien, die ICT-systemen ontwikkelt voor scholen. Indien elke school apart een systeem zou inrichten en hiervoor een producent inschakelt, zijn de kosten vele malen hoger dan wanneer men gezamenlijk één systeem ontwikkelt dat alle scholen kunnen gebruiken. Zodoende levert dit voor elke school een kostenvoordeel op.

Een ander kenmerk voor het bijzondere karakter van de coöperatie is gegeven in het verenigingsrecht. Het verenigingsrecht is flexibel waardoor het mogelijk is uiteenlopende modellen voor de inrichting van de coöperatie toe te passen. De keuze voor een bepaald bestuursmodel hangt veelal samen met de mate van bijvoorbeeld ledenbinding en professionalisering. Het basismodel (ook wel het traditionele model) bestaat uit een bestuur gevormd door leden van de coöperatie. Daarentegen zijn het juist professionals in het RvC+ model die het bestuur vormen en waarop toezicht wordt gehouden door de RvC bestaande uit leden. In het basismodel is meestal niet gekozen voor een ledenraad. Het risico hiervan is dat er ingeval van een coöperatie met veel leden niet altijd werkelijk sprake is van een grote mate van betrokkenheid van de (leden in de) algemene vergadering.

In aanvulling op de verschillende bestuursmodellen die mogelijk zijn bij de coöperatieve rechtsvorm, kan men de mate van ledenbinding ook aflezen uit ledendominantie in de bestuurlijke top. Met het begrip ledendominantie wordt bedoeld op het aantal leden dat zitting neemt in het bestuur. Vanuit de gedachte dat de coöperatie bestaat voor, door en met haar leden, wordt er bij veel coöperaties bewust op gestuurd dat de zetels in het bestuur en de eventuele RvC zoveel mogelijk door eigen leden worden ingevuld. Bij de coöperatie waar zulks inderdaad het geval is,

⁷ HR 12 juni 2015, ECLI:NL:HR:2015:1601, r.o. 3.1.

⁸ HR 14 oktober 2005, ECLI:HR:2005:AT5533.

⁹ Met de van oudsher opgerichte coöperatie bedoelen wij in deze paper niet de coöperatie die wordt gebruikt als houdstermaatschappij om zodoende de dividendbelasting te ontwijken.

betekent dit dus dat een directe con-collega “aan de knoppen zit” van de coöperatie die de eventuele concurrentie beperkende uittreedvoorwaarden met haar leden aangaat.¹⁰

Tussenconclusie

In hoofdstuk 2 stond de vraag centraal hoe het bijzondere karakter van de coöperatie zich kenmerkt en welke gevolgen dit heeft voor de mate van ledenbinding. De coöperatieve rechtsvorm wordt gebruikt om voordelen te behalen die een individueel lid zelf niet kan behalen. Tussen de leden en de coöperatie bestaat een afhankelijkheidsrelatie. Beide partijen hebben elkaar nodig bij de realisatie van de doelen van de coöperatie, een goede samenwerking is dus belangrijk. Ledenbindingsvoorwaarden worden vaak als middel gebruikt om het doel (voorzien in de stoffelijke behoeften van de leden) te bereiken. Tot slot is het verenigingsrecht flexibel waardoor de coöperatie op verschillende manieren kan worden ingericht en zodoende leden de mogelijkheid kan worden geboden een betekenisvolle rol te vervullen in bijvoorbeeld het bestuur en/of de RvC.

¹⁰ R. Galle, ‘Bestuur en toezicht in de coöperatieve rechtsvorm’, *Jaarboek Corporate Governance* 2013-2014.

Hoofdstuk 3 Gevolgen mededingingsrecht voor afspraken binnen de coöperatie

3.1 Het kartelverbod

Zoals gezegd bundelen leden van coöperaties hun krachten om voordelen te behalen en daarbij dient, vanuit mededingingsrechtelijk oogpunt, het kartelverbod in het oog te worden gehouden. In de Nederlandse wetgeving is dit verbod terug te vinden in artikel 6 Mw; het Europese kartelverbod staat in artikel 101 VWEU. De Nederlandse wetgeving met betrekking tot het kartelverbod komt sterk overeen met de mededingingsregels zoals opgenomen in het verdrag.

In de bepalingen wordt een drietal vormen van mededingingsafspraken verboden, mits deze ertoe strekken of ten gevolge hebben dat de mededinging op de (Nederlandse) markt of een deel daarvan wordt verhinderd, beperkt of vervalst. Het gaat daarbij om overeenkomsten tussen ondernemingen, besluiten van ondernemersverenigingen of onderling afgestemde feitelijke gedragingen.

Soorten afspraken

Er zijn bepaalde soorten afspraken die onder het kartelverbod kunnen vallen. Allereerst wordt onderscheid gemaakt tussen horizontale en verticale afspraken. Een horizontale afspraak is een afspraak tussen ondernemingen die elkaars potentiële of daadwerkelijke concurrent zijn. Het gaat dus om ondernemingen die op hetzelfde niveau in de productie- of distributieketen actief zijn. Van een verticale afspraak is sprake als ondernemingen die actief zijn op verschillende niveaus in de productie- en distributieketen, een afspraak maken.¹¹

Een tweede onderscheid betreft dat van de doelafspraken en gevolgsafspraken. Bij de eerste categorie is het beperken van de concurrentie het doel van de afspraak. De tweede categorie omvat de afspraken die wel concurrentiebeperking tot gevolg hebben, maar waarbij dit niet het primaire doel is.¹²

Of een bepaalde afspraak in strijd is met het kartelverbod, dient per geval te worden beoordeeld. Bij het tweede onderscheid geldt dat bij doelbeperkingen strijd met het kartelverbod wordt aangenomen, terwijl bij gevolgsbeperkingen strijd met het verbod moet worden aangetoond. In het geval van coöperaties kan van elk van de hierboven genoemde categorieën afspraken sprake zijn. Bij het maken van afspraken dient daarom deze regelgeving in het achterhoofd te worden gehouden.

¹¹ Tekst & Commentaar Mededingingswet, Verbod mededingingsafspraken bij: Mededingingswet, Artikel 6 [Verbodsbepaling], aantekening 3.

¹² Tekst & Commentaar Mededingingswet, Verbod mededingingsafspraken bij: Mededingingswet, Artikel 6 [Verbodsbepaling], aantekening 4.

Nederlandse vrijstellingen¹³

Op het kartelverbod zijn een aantal vrijstellingen geformuleerd. Wanneer een van deze vrijstellingen zich voordoet, is het voor ondernemingen wél toegestaan om de in eerste instantie verboden afspraken te maken.

De algemene vrijstelling is terug te vinden in artikel 6 lid 3 Mw. Op grond van deze bepaling is een afspraak tussen ondernemers toegestaan zolang deze bijdraagt aan economische of technische vooruitgang. Van belang is dat een billijk aandeel van de voordelen van de samenwerking de afnemer ten goede komt. Ook vereist de wet dat de afspraak niet verder gaat dan strikt noodzakelijk is én dat er ruimte blijft voor concurrentie.

Naast deze algemene vrijstelling is in artikel 7 Mw de bagatelvrijstelling opgenomen. Deze vrijstelling bewerkstelligt dat mededingingsbeperkende afspraken tussen ondernemingen met een relatief geringe omzet en/of een relatief beperkt gezamenlijk marktaandeel worden uitgezonderd van het kartelverbod. Van belang is wel dat een gemaakte afspraak geen negatieve invloed heeft op de handel tussen lidstaten.¹⁴ Het gezamenlijke marktaandeel mag daarbij maximaal 10% bedragen.¹⁵

Ook kent de wet groepsvrijstellingen op het kartelverbod. Samenwerkingsovereenkomsten in de detailhandel en branchebeschermingsovereenkomsten zijn categorieën van afspraken die niet verboden zijn onder het kartelverbod.¹⁶ Wanneer sprake is van een fusie of een bepaalde mate van zeggenschap, zoals nader bepaald in artikel 27 Mw, is ingevolge artikel 10 Mw ook geen sprake van overtreding van het kartelverbod.

Europese vrijstellingen

Naast de uitzonderingen die volgen uit de Nederlandse wetgeving, zijn er rechtstreeks werkende Europese vrijstellingen.¹⁷ In artikel 101 lid 3 VWEU zijn een aantal vrijstellingen opgenomen. Deze vrijstellingen komen grotendeels overeen met de vrijstellingen uit de Nederlandse Mw. Daarom volstaan wij met een verwijzing naar het hierboven genoemde artikel.

Ook zijn er bepaalde Europese groepsvrijstellingen. Zo zijn er vrijstellingsverordeningen van kracht voor technologieoverdracht; verticale overeenkomsten; specialisatie, onderzoek en ontwikkeling; en afspraken in bepaalde specifieke sectoren zoals motorvoertuigen, scheepvaart, luchtvaart en verzekeringen.¹⁸ De landbouw is eveneens een sector waarin uitzonderlijke regels

¹³ Rijksoverheid, Vrijstelling voor kartelafspraken. Te vinden via: www.rijksoverheid.nl > Onderwerpen > Mededinging > Kartel > Vrijstelling voor kartelafspraken.

¹⁴ ACM, Bagatelvrijstelling: uitzondering op het kartelverbod. Te vinden via: www.acm.nl > Publicaties > Zoekterm 'Bagatelvrijstelling'.

¹⁵ J.F. Appeldoorn & H.H.B. Vedder, *Mededingingsrecht: beginselen van Europees en Nederlands mededingingsrecht*, Groningen: Europa Law Publishing 2010, p. 61.

¹⁶ Rijksoverheid, Vrijstelling voor kartelafspraken. Te vinden via: www.rijksoverheid.nl > Onderwerpen > Mededinging > Kartel > Vrijstelling voor kartelafspraken.

¹⁷ Immers, Europese verdragsbepalingen hebben rechtstreekse werking, zoals bepaald in HvJ EU Van Gend en Loos. Het VWEU is een verdrag en dientengevolge heeft de in dat verdrag opgenomen bepaling met betrekking tot het kartelverbod rechtstreekse werking.

¹⁸ ACM, Bagatelvrijstelling: uitzondering op het kartelverbod. Te vinden via: www.acm.nl > Publicaties > Zoekterm 'Bagatelvrijstelling'.

van toepassing kunnen zijn.¹⁹ Deze vrijstellingen zijn mede omschreven in artikel 175 e.v. van Regulation 1234/2007. Het gaat de omvang van deze paper te buiten om alle vrijstellingen uitvoerig te behandelen. Daarom merken wij op dat de betreffende vrijstellingen in de landbouw niet zien op de relatie coöperatie-leden, welke centraal staat in deze paper.²⁰

3.2 Het kartelverbod en de coöperatie

Wanneer het kartelverbod wordt gezien in het licht van de coöperatieve ondernemingsvorm, kan dit verbod op verschillende niveaus relevant zijn. Het kartelverbod kan namelijk van toepassing zijn op de relatie tussen de coöperatie en haar concurrenten, maar ook op de relatie tussen de leden onderling of tussen de leden en de coöperatie zelf.²¹ Het gaat de omvang van deze paper te buiten om alle mogelijke relaties te bespreken. In deze paper zal, zoals gezegd, de relatie tussen coöperatie en haar leden als uitgangspunt dienen.

Coöperatie en haar leden

Door de nauwe samenwerking tussen een coöperatie en haar leden, kan een coöperatie een belangrijke rol vervullen in een specifieke branche. Het is van belang dat de coöperatie daarmee niet de concurrentie op de markt beperkt. In dit kader dient met name te worden gekeken naar de voorwaarden die coöperaties opleggen aan hun leden en de gevolgen die eraan zijn verbonden wanneer een lid niet aan de voorwaarden voldoet en daardoor geen onderdeel kan uitmaken van de coöperatie.²² Of in een specifieke situatie het kartelverbod op de betreffende coöperatie van toepassing is, hangt dus af van de manier waarop de coöperatie is ingericht en wordt ingezet.

Zoals hierboven aangehaald, heeft de coöperatie ten doel de belangen van haar leden te behartigen. Echter, dit betekent niet dat zij de concurrentie op de markt mogen beperken door bepaalde ondernemingen niet als lid toe te laten tot de coöperatie, of bepaalde beperkingen op te leggen aan haar leden die de concurrentie schaden op de markt waarop de leden en de coöperatie actief zijn.²³

Een coöperatie kan eisen stellen aan leden in het kader van de continuïteit van de coöperatie. Een veelvoorkomende manier waarop dit gebeurt, is het opstellen van ledenbindingsvoorwaarden. Hoewel ledenbinding niet direct uit de wettelijke definitie van de coöperatieve rechtsvorm blijkt, is het wel degelijk een kenmerk van de coöperatie. De statuten van coöperaties blijken geregeld bepalingen betreffende ledenbinding te bevatten.²⁴ Het is de vraag hoe ver een dergelijke voorwaarde mag gaan, zonder strijd op te leveren met het mededingingsrecht. Beperkingen die ledentrouw garanderen mogen niet verder gaan dan nodig is om de goede werking van de

¹⁹ E. Janssen & S. van der Heul, 'Aanbodbundeling en gezamenlijke verkoop van primaire landbouwproducten – hoever reikt het kartelverbod?', *Nederlands tijdschrift voor Europees recht* 2015, afl. 5.

²⁰ Het gaat de omvang van deze paper tevens te buiten om alle vrijstellingen rondom producers organizations te behandelen.

²¹ D. Schrijvershof, 'Coöperaties en hun leden in het licht van het kartelverbod', *Coöperatie* december 2017, nummer 633, p. 10.

²² D. Schrijvershof, 'Coöperaties en hun leden in het licht van het kartelverbod', *Coöperatie* december 2017, nummer 633, p. 11.

²³ D. Schrijvershof, 'Coöperaties en hun leden in het licht van het kartelverbod', *Coöperatie* december 2017, nummer 633, p. 11.

²⁴ G.J.H. van der Sangen, *Rechtskarakter en financiering van de coöperatie: een onderzoek naar de civielrechtelijke kenmerken van de coöperatie in het licht van de vraag of daaruit beperkingen voortvloeien voor de financiering van haar ondernemingsactiviteiten* 1999, p. 341.

coöperatie veilig te stellen en deze te verzekeren van een voldoende commerciële basis en duurzaam ledenbestand. Waar de ledenbinding veel verder gaat, kan alsnog een verboden mededingingsbeperking aan de orde zijn.²⁵

Voor ledenbinding zijn een aantal technieken beschikbaar, welke hun grondslag moeten hebben in de statuten van de coöperatie. Deze technieken kunnen zijn dat een lid exclusief aan de coöperatie mag leveren of van de coöperatie mag afnemen, een lid de verplichting heeft om deel te nemen aan de financiering van de coöperatie, een lid de verplichting heeft om bij te dragen aan tussentijdse tekorten en/of een lid de verplichting heeft om naast het eigen vermogen ook vreemd vermogen te verschaffen in de vorm van een ledenschuldrekening. Daarnaast kunnen er volgens artikel 2:60 BW beperkingen aan de uittreding worden gesteld, bijvoorbeeld in de vorm van een uittreedgeld, een beperking van het aantal leden dat per boekjaar kan uittreden of in het vervallen van aanspraken op uitkering van opgebouwde tegoeden bij de coöperatie.²⁶

Er kan verschil zijn in de mate van ledenbinding tussen verschillende soorten coöperaties. Afhankelijk van het soort coöperatie zal er geen, een beperkte of een vergaande vorm van ledenbinding voorkomen in de statuten. Consumentencoöperaties en een aantal inkoopcoöperaties kennen bijvoorbeeld geen tot een zeer geringe mate van ledenbinding. In dat geval bestaat het voordeel voor leden uit prijskortingen of een recht op de dienstverlening van de coöperatie van een bepaalde constante kwaliteit. A contrario, bij productiecoöperaties kan de economische verbondenheid en wederzijdse afhankelijkheid tussen coöperatie en haar leden zo groot zijn, dat er in de praktijk steeds sprake zal zijn van een combinatie van de zojuist genoemde vormen van ledenbinding.²⁷

Ook al zullen we ervan uit mogen gaan dat de bepalingen die zien op ledenbinding bij een coöperatie, zoals uittreedvoorwaarden, niet als doel hebben de concurrentie te beperken of te vervalsen, zouden zij dit wel als gevolg kunnen hebben. Niet alle beperkingen die een coöperatie wil opleggen aan haar leden zijn daarmee per saldo in strijd met het kartelverbod. Uit rechtspraak²⁸ is gebleken dat bepaalde mededingingsbeperkingen die noodzakelijk zijn voor de goede werking van een (inkoop)coöperatie, gerechtvaardigd zijn indien zij proportioneel zijn. Hiervan is sprake wanneer de voordelen van de afspraken groter zijn dan de nadelen voor de mededinging, de voordelen worden doorgegeven aan de eindgebruikers en de afspraken niet verder gaan dan noodzakelijk is om deze voordelen te behalen.²⁹ Daarnaast gelden er wettelijke uitzonderingen op het kartelverbod waar coöperaties en hun leden gebruik van kunnen maken.³⁰

²⁵ P.J. Kreijger, annotatie bij Gerechtshof Den Haag 29 mei 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BX8559.

²⁶ G.J.H. van der Sangen, 'De financiering van de coöperatie in civielrechtelijk perspectief', *TFO 2018/156.1*, p. 4.

²⁷ G.J.H. van der Sangen, *Rechtskarakter en financiering van de coöperatie: een onderzoek naar de civielrechtelijke kenmerken van de coöperatie in het licht van de vraag of daaruit beperkingen voortvloeien voor de financiering van haar ondernemingsactiviteiten* 1999, p. 341-342.

²⁸ HvJ EG 12 december 1995, ECLI:EU:C:1995:434 en Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 26 maart 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:2670.

²⁹ D. Schrijvershof, 'Coöperaties en hun leden in het licht van het kartelverbod', *Coöperatie* december 2017, nummer 633, p. 11.

³⁰ Denk onder meer aan de vrijstellingen voor commercialiserings- en specialisatieafspraken.

Rechtspraak

Aangezien de relatie tussen de coöperatie en haar leden in deze paper centraal staat, wordt gekeken naar rechtspraak over ledenbindingsvoorwaarden opgelegd door de coöperatie. In de zaak *Gøttrup*³¹ had de coöperatie een verbod op dubbel lidmaatschap in haar statuten opgenomen. Het hof stelde vast dat dit verbod niet onder artikel 101 lid 1 VWEU zou vallen wanneer die statutaire bepaling beperkt is tot hetgeen noodzakelijk is om de goede werking van de coöperatie te verzekeren en haar contractuele onderhandelingspositie ten opzichte van de producenten te handhaven.

Een jaar later deed het EU HvJ uitspraak in *HvJ Oude Luttikhuis/Coberco*³² waarin werd geoordeeld dat (i) een coöperatie als zodanig niet aan de werking van artikel 101 VWEU is onttrokken en dat (ii) ledenbindingsvoorwaarden niet verder mogen gaan dan noodzakelijk is om een gezonde commerciële basis voor de coöperatie te bewerkstelligen en haar continuïteit te garanderen. Doet zich een situatie voor waarin een coöperatie in strijd handelt met het kartelverbod, dan gaat het veelal om een combinatie van ledenbindingsvoorwaarden die niet toelaatbaar is. Daarbij kan worden gedacht aan combinaties van uitreedgelden en exclusieve afname- of leveringsverplichtingen.³³ Duidelijk is dat de ondernemingsvorm coöperatie an sich geen strijd met het kartelverbod oplevert.

Een andere relevante zaak is het *Zilveruienkartel*³⁴. Telers en verwerkers van zilveruien besloten de Coöperatie Silverskin Growers U.A. op te richten, omdat zij moeite hadden het hoofd boven water te houden. De telers en verwerkers maakten binnen de coöperatie productiebeperkende quoteringsafspraken. De leden van de coöperatie waren verplicht om bij deelname aandelen in het kapitaal van de coöperatie te nemen. Na de oprichting werd ieder jaar een totaal marktquotum vastgesteld dat via de aandelenverhouding werd vertaald naar individuele quota per lid. Dit quotum bepaalde vervolgens hoeveel hectares aan zilveruien iedere onderneming in dat jaar mocht verbouwen. De ACM was van oordeel dat deze quoteringsafspraken ertoe strekten de mededinging te beperken, verhinderen dan wel te vervalsen. In totaal werd 8.313.000 euro aan boetes opgelegd aan de deelnemende ondernemingen.³⁵

De meest recente uitspraak *Deddens/Avebe*³⁶ van 26 maart 2019 ging over het volgende. De coöperatie Avebe had aan haar leden de verplichting opgelegd dat zij bij opzegging een bedrag van maximaal 681 euro per niet overgedragen aandeel moesten betalen aan Avebe, indien zij niet tijdig hun aandelen hadden overgedragen.³⁷ De vraag was uiteindelijk of deze regeling verder ging dan geoorloofd was. De beperkingen die de statuten aan de leden van Avebe opleggen, mogen niet

³¹ HvJ EG 15 december 1994, ECLI:EU:C:1994:413, r.o. 32.

³² HvJ EG 12 december 1995, ECLI:EU:C:1995:434.

³³ Asser/Rensen 2-III 2017/245, 245 Uittreedvoorwaarden: mededingingsrechtelijke grenzen.

³⁴ CBb 24 maart 2016, ECLI:NL:CBB:2016:56 en ECLI:NL:CBB:2016:57.

³⁵ M.Ph.M. Wiggers & M.C. Brabers, *De coöperatie anno 2017*, Deventer: Wolters Kluwer 2018, p. 82 en 83.

³⁶ Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 26 maart 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:2670.

³⁷ Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 26 maart 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:2670, r.o. 5.9.

verder gaan dan noodzakelijk is voor de continuïteit en de goede werking van de coöperatie. Volgens Deddens³⁸ was hiervan sprake. Zij stelde dat het bedrag van 681 euro hoger is dan Europeesrechtelijk is toegelaten, waarbij ook de termijn waarbinnen de aandelen verkocht moeten worden, moet worden betrokken. Deddens stelde bovendien dat voor de toelaatbaarheid van het bedrag aansluiting moet worden gezocht bij het maximum aan uittreedvergoeding voor leden van een melkveehouderscoöperatie, namelijk 4% van de gemiddelde prijs die zij van Avebe hebben ontvangen voor de hoeveelheid aangeleverde goederen.³⁹

Het hof is van oordeel dat de toelaatbaarheid van uittreedbepalingen in mededingingsrechtelijke zin ook van belang is bij het antwoord op de vraag of een uittreedbepaling geoorloofd is in de zin van artikel 2:60 BW.⁴⁰ Zij verwijst hierbij naar Oude Luttikhuis-Coberco.⁴¹

Nu is de vraag of in het kader van artikel 2:60 BW een algemene regel valt aan te wijzen die uittreedvergoedingen binden aan een plafond van 4% van de gemiddelde omzet in het betrokken product. Uit rechtspraak van de Hoge Raad⁴² volgt volgens het hof niet dat in het kader van artikel 2:60 BW altijd sprake is van een plafond voor de uittreedvergoeding van 4% van de omzet behaald met het product waarop de coöperatie betrekking heeft, ook indien beperking van de mededinging niet aan de orde is. Hierbij moet in ogenschouw worden genomen dat de leden van Avebe geen exclusieve leveringsverplichting aan Avebe hebben, maar de verplichting om een minimale hoeveelheid aardappelen per aandeel te leveren, met een aantal uitzonderingsmogelijkheden. Het enkele feit dat de 681-regeling voor sommige leden in werkelijkheid uitkwam op een hogere uittreedvergoeding van 4% van de gemiddelde omzet die zij met de teelt van de aan Avebe geleverde goederen hadden ontvangen, acht het hof dan ook onvoldoende om strijd met artikel 2:60 BW aan te nemen. Het feit dat de bedragen die volgen uit de 681-regeling een belemmering vormen voor de uittreding van leden is ook niet gebleken, aangezien er geen gegevens zijn verstrekt over de hoogte van de 681-vergoeding ten opzichte van de gehele bedrijfsomzet.⁴³

Bovendien heeft het hof geoordeeld dat een restrictie van de opzeggingsmogelijkheid met de verplichting om op straffe van een boete van 681 euro per aandeel, de aandelen Avebe al voorafgaand aan de opzegging aan derden over te dragen, te ver gaat. De wijze waarop Avebe de overdrachtstermijn van aandelen in geval van opzegging hanteert levert naar 's hofs oordeel, in combinatie met de statutaire opzeggingstermijn en opzeggingsmoment, wel een belemmering op voor het opzeggende lid die verder gaat dan noodzakelijk is voor de goede werking van de coöperatie.⁴⁴

³⁸ Deddens was een akkerbouwbedrijf dat lid was van de coöperatie.

³⁹ Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 26 maart 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:2670, r.o. 5.10.

⁴⁰ Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 26 maart 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:2670, r.o. 5.10.

⁴¹ HvJ EG 12 december 1995, ECLI:EU:C:1995:434.

⁴² HR 9 juni 2000, ECLI:NL:HR:2000:AA6181.

⁴³ Rechtsoverweging 5.13.

⁴⁴ Rechtsoverweging 5.18.

Praktische gevolgen

De vraag is ook wat de praktische gevolgen zijn voor een coöperatie, wanneer zij in strijd met het kartelverbod handelen. Een overtreding van het kartelverbod kan een coöperatie en haar leden duur komen te staan. De maximale boete die de ACM kan opleggen bedraagt 900.000 euro of, indien hoger, ten hoogste 10% van de omzet van de onderneming. Dit maximum wordt vermenigvuldigd met het aantal jaren dat de overtreding heeft plaatsgevonden, met een maximum van vier jaar en een minimum van één jaar.⁴⁵ Naast de kans op een boete voor de coöperatie en haar leden, heeft een kartelonderzoek andere nadelige gevolgen. Hierbij valt te denken aan kostbare en langdurige procedures, reputatieschade, nietigheid van de gemaakte mededingingsbeperkende afspraken of wellicht de gehele overeenkomst of schadeclaims van gedupeerde partijen.⁴⁶

Tussenconclusie

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal welke gevolgen de mededingingsrechtelijke regels inzake het kartelverbod hebben voor afspraken die een coöperatie met haar leden kan maken. De afhankelijkheidsrelatie tussen leden en de coöperatie is immers van groot belang en deze wordt met behulp van ledenbindingsvoorwaarden in statuten gewaarborgd. Steeds dient bij het stellen van dergelijke voorwaarden een balans te worden gevonden tussen het veiligstellen van de coöperatie, het verzekeren van voldoende commerciële basis en een duurzaam ledenbestand enerzijds, en de grenzen van het mededingingsrecht anderzijds. Onder bepaalde omstandigheden kan de mededingingsrechtelijke regelgeving minder zwaar wegen. Zo kunnen vrijstellingen van toepassing zijn, wordt er in rechtspraak rekening mee gehouden dat de goede werking van de coöperatie niet teveel in het gedrang komt en speelt de proportionaliteitstoets een rol. Van belang blijft te allen tijde dat wordt gekeken naar de specifieke omstandigheden van het geval.

⁴⁵ M.Ph.M. Wiggers & M.C. Brabers, *De coöperatie anno 2017*, Deventer: Wolters Kluwer 2018, p. 80-81.

⁴⁶ M.Ph.M. Wiggers & M.C. Brabers, *De coöperatie anno 2017*, Deventer: Wolters Kluwer 2018, p. 81.

Hoofdstuk 4 Kritische blik op de invloed van het mededingingsrecht op het bijzondere karakter van een coöperatie

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal in hoeverre de mededingingsrechtelijke regels een belemmering vormen voor de coöperatie als verlengstuk van de ondernemingen van haar leden.

Steeds meer ondernemers kiezen voor de coöperatie als rechtsvorm vanwege het bijzondere karakter ervan. Voordelen die alleen niet kunnen worden behaald, kunnen in een coöperatie wel worden gerealiseerd. Onder andere wederkerigheid, solidariteit en samenwerking zijn kenmerken die het bijzondere karakter van de coöperatie weergeven. Doordat de leden elkaar en de coöperatie nodig hebben, zijn ze op elkaar aangewezen en dient men te waken voor de continuïteit van de coöperatie.

In het licht van dit bijzondere karakter kan het voor een coöperatie belemmerend werken indien deze geen afspraken in haar statuten kan opnemen om de continuïteit, en zodoende behoud van haar ledenbestand, te waarborgen. Wij onderschrijven de overwegingen van het hof Arnhem-Leeuwarden⁴⁷, omdat de coöperatie afspraken moet kunnen maken met als doel een goede werking van de coöperatie te waarborgen. Afspraken die verder gaan dan het bereiken van dit doel, vormen ons inziens een belemmering voor concurrenten van de coöperatie en zijn dan ook niet gerechtvaardigd. Echter, het is niet de bedoeling dat het bijzondere rechtskarakter van de coöperatie niet tot uiting kan komen door een te strenge toetsing door rechter. Een goede werking van de coöperatie dient wat ons betreft centraal te staan bij de vraag hoe ver ledenbindingsafspraken mogen reiken. Hierbij dienen het doel⁴⁸ en de strekking⁴⁹ van de coöperatie als toetsingskader. Aanvullend is in rechtspraak van het hof het leerstuk van ‘rule of reason’ ontwikkeld. Met dit leerstuk toetst men een voorwaarde of een maatregel aan de vraag of deze gerechtvaardigd is vanwege een zwaarwegend belang. Bovendien dient hierbij getoetst te worden aan evenredigheid en noodzakelijkheid. Daarnaast dient de maatregel geschikt te zijn om het te beschermen belang te dienen.⁵⁰

Ook dient het ons inziens voor het lid duidelijk te zijn welke voorwaarden aan het lidmaatschap zijn verbonden. Het vereiste van kenbaarheid uit artikel 2:60 BW speelt een belangrijke rol bij de vraag hoe ver ledenbindingsvoorwaarden mogen gaan.⁵¹ In praktische zin komt dit erop neer dat deze voorwaarden ondubbelzinnig in de statuten zijn vermeld en bij intrede tot de coöperatie ook duidelijk worden gemeld. Het moet voor een lid evident zijn hoe de coöperatie haar ledenbinding inricht. De reden hiervoor is dat leden anders voor een onaangename verrassing komen te staan wanneer zij wensen uit te treden.

Waar een coöperatie op dient te letten, is dat deze met haar ledenbindingsvoorwaarden niet dusdanig ver gaat dat de coöperatie het betreffende lid beperkt in haar verenigingsvrijheid en het recht op vrije uittreding. Dit betekent dat de ledenbindingsvoorwaarden niet alleen niet in strijd mogen zijn met de wettelijke mededingingsrechtelijke regels, maar ook niet in mogen gaan tegen deze belangrijke beginselen.

⁴⁷ Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 26 maart 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:2670.

⁴⁸ Hiermee wordt bedoeld op het statutaire doel.

⁴⁹ Hiermee wordt bedoeld op de coöperatieve gedachte.

⁵⁰ HvJ EG 15 december 1994, *Jur* 1994, p. I-5641.

⁵¹ Dit blijkt ook uit HR 12 juni 2015, ECLI:NL:HR:2015:1601, r.o. 4.1.3-4.1.4.

Ledenbindingsvoorwaarden vervullen ook een functie in het kader van zelffinanciering, waaronder bijvoorbeeld bepaalde uittredingsregelingen. Daarnaast vervullen de leveringsplichten binnen de ledenbindingsvoorwaarden ook een zelfstandige functie. Door middel van leveringsverplichtingen kan worden bereikt dat de coöperatie wordt voorzien van een bepaalde noodzakelijke omzet. Met een bepaalde vaste omzet wordt bereikt dat onderbezetting van de productie wordt voorkomen, vooral wanneer leden tevens worden beperkt in de mogelijkheid om uit te treden. Echter, mocht de uittreding niet tegen te houden zijn, dan kan het verlies van omzet worden gecompenseerd indien het lid op de verplichting rust tot betaling van een uittreedgeld. Op deze manier wordt het uittreedgeld gebruikt als compensatie voor de kosten die het gevolg zijn van de onderbezetting, veroorzaakt door de uittreding.⁵²

Uit het bovenstaande blijkt dat het een uitdaging is voor coöperaties om ledenbindingsafspraken in de statuten op te nemen die niet in strijd zijn met het mededingingsrecht en welke de continuïteit van de coöperatie kunnen waarborgen. Een rechter dient in sommige gevallen afzonderlijke ledenbindingsbepalingen te beoordelen, maar een cumulatie van ledenbindingsvoorwaarden kan ook voorkomen. Ons inziens dient de rechter bij een cumulatie van bepalingen een strenger toetsingskader te hanteren aangezien het aannemelijk is dat meerdere ledenbindingsbepalingen ook sneller de concurrentie kunnen beperken.

Tot slot is er geen eenduidig antwoord mogelijk op de vraag of het probleem dat we in deze paper hebben geschetst uiteindelijk meer een theoretisch probleem blijkt dan een praktisch probleem. We kunnen in ieder geval niet spreken van een overload aan rechtspraak. Zodoende dient men aan de hand van criteria uit de rechtspraak per geval te beoordelen of het opleggen van ledenbindingsverplichtingen toelaatbaar is.

Tussenconclusie

In dit hoofdstuk hebben wij een kritische blik geworpen op de vraag in hoeverre het mededingingsrecht de coöperatie als verlengstuk van haar leden belemmert. Wij concluderen op basis van de bovenstaande dat het, zeker gezien haar bijzondere karakter, voor een coöperatie mogelijk moet zijn om dergelijke afspraken op te nemen. Deze afspraken mogen dan niet verder gaan dan noodzakelijk voor de goede werking van de coöperatie. In recente rechtspraak heeft de rechter nog geoordeeld dat een cumulatie van verschillende ledenbindingsverplichtingen te ver gaat en wat ons betreft is dit oordeel ook gerechtvaardigd.

⁵² G.J.H. van der Sangen, *Rechtskarakter en financiering van de coöperatie: een onderzoek naar de civielrechtelijke kenmerken van de coöperatie in het licht van de vraag of daaruit beperkingen voortvloeien voor de financiering van haar ondernemingsactiviteiten* 1999, p. 338.

Hoofdstuk 5 Conclusie

In deze paper stond de hoofdvraag centraal onder welke voorwaarden het, gelet op het bijzondere karakter van de coöperatie, is toegestaan ledenbindingsafspraken te maken tussen de coöperatie en haar leden, zonder daarmee in strijd met het mededingingsrecht te handelen. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is allereerst gekeken naar het bijzondere karakter van de coöperatie en de gevolgen hiervan voor de mate van ledenbinding binnen een coöperatie. Vervolgens werd aandacht besteed aan de gevolgen van de mededingingsrechtelijke regels voor de afspraken die een coöperatie kan maken met haar leden. In het laatste hoofdstuk werd een kritische blik geworpen op het spanningsveld tussen het bijzondere karakter van de coöperatie en ledenbindingsafspraken.

Op basis van ons onderzoek concluderen wij dat het in bepaalde gevallen voor een coöperatie mogelijk dient te zijn om ledenbindingsafspraken op te nemen in de statuten indien men dit noodzakelijk acht voor een goede werking van de coöperatie. Ook het waarborgen van de continuïteit van de coöperatie dient hierbij als toetsingskader. Deze afspraken dienen op een heldere manier in de statuten te zijn verwoord, zodat het voor de leden duidelijk is aan welke plichten ten opzichte van de coöperatie zij zich verbinden.

Indien de afspraken verder gaan dan voor een goede werking van de coöperatie noodzakelijk is, zijn deze afspraken in strijd met het mededingingsrecht. De rechter toetst hierbij tevens aan evenredigheid van de afspraken en de vraag of de afspraak geschikt is om het te beschermen belang te dienen. De rechter dient niet te strak in de leer te zijn bij de toetsing of uittreedvoorwaarden concurrentiebeperkend zijn. Dit gezien de bijzondere aard van de onderneming, zeker in het geval wanneer de betreffende coöperatie een verlengstuk is van de eigen onderneming van de leden. In de praktijk is dit namelijk niet altijd het geval, denk hierbij aan energiecoöperaties. Deze aspecten zouden absoluut een rol moeten spelen bij de rechterlijke toets van de uittreedvoorwaarden. De rechter zal zich altijd bewust dienen te zijn van het spanningsveld tussen het bijzondere karakter van de coöperatieve rechtsvorm en het mededingingsrecht.

Literatuurlijst

Literatuur

Appeldoorn & Vedder 2010

J.F. Appeldoorn & H.H.B. Vedder, *Mededingingsrecht: beginselen van Europees en Nederlands mededingingsrecht*, Groningen: Europa Law Publishing 2010.

Asser & Rensen 2-III 2017

Asser/Rensen 2-III 2017/245, 245 Uittreedvoorwaarden: mededingingsrechtelijke grenzen.

Galle 2013-2014

R. Galle, 'Bestuur en toezicht in de coöperatieve rechtsvorm', *Jaarboek Corporate Governance* 2013-2014.

Janssen & Van der Heul 2015

E. Janssen & S. van der Heul, 'Aanbodbundeling en gezamenlijke verkoop van primaire landbouwproducten – hoever reikt het kartelverbod?', *Nederlands tijdschrift voor Europees recht* 2015, afl. 5.

Kreijger, LJV BX8559

P.J. Kreijger, annotatie bij Gerechtshof Den Haag 29 mei 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BX8559.

Schrijvershof 2017

D. Schrijvershof, 'Coöperaties en hun leden in het licht van het kartelverbod', *Coöperatie* december 2017, nummer 633.

Van der Sangen 2018

G.J.H. van der Sangen, 'De coöperatie', in: J.J.A. Hamers, C.A. Schwarz & D.F.M.M. Zaman (red.), *Handboek Stichting en Vereniging. Stichting, vereniging, coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij, civielrechtelijk en fiscaalrechtelijk beschouwd*, derde herziene druk, Zutphen: Uitgeverij Paris 2018.

Van der Sangen 2018

G.J.H. van der Sangen, De financiering van de coöperatie in civielrechtelijk perspectief, TFO 2018/156.1, p. 4.

Van der Sangen 1999

G.J.H. van der Sangen, 'Rechtskarakter en financiering van de coöperatie: een onderzoek naar de civielrechtelijke kenmerken van de coöperatie in het licht van de vraag of daaruit beperkingen voortvloeien voor de financiering van haar ondernemingsactiviteiten', UvA 1999

Wiggers & Brabers 2018

Wiggers, Brabers e.a., *De coöperatie anno 2017*, Deventer: Wolters Kluwer 2018.

Websites

ACM

ACM, Bagatelvrijstelling: uitzondering op het kartelverbod. Te vinden via: www.acm.nl > Publicaties > Zoekterm 'Bagatelvrijstelling'.

NCR

NCR, Leden NCR. Te vinden via: www.cooperatie.nl > Over NCR > Leden NCR.

Rijksoverheid

Rijksoverheid, Vrijstelling voor kartelafspraken. Te vinden via: www.rijksoverheid.nl > Onderwerpen > Mededinging > Kartel > Vrijstelling voor kartelafspraken.

Tekst & Commentaar

Tekst & Commentaar Mededingingswet

Tekst & Commentaar Mededingingswet, Verbod mededingingsafspraken bij: Mededingingswet, Artikel 6 [Verbodsbevestiging], aantekening 3.

Tekst & Commentaar Mededingingswet, Verbod mededingingsafspraken bij: Mededingingswet, Artikel 6 [Verbodsbevestiging], aantekening 4.

Jurisprudentielijst

Hof van Justitie van de Europese Unie

HvJ EG 15 december 1994, Jur. 1994, p. I-5641 (DLG).

HvJ EG 15 december 1994, ECLI:EU:C:1994:413 (Gøttrup-Klim).

HvJ EG 12 december 1995, ECLI:EU:C:1995:434 (Oude Luttikhuis-Corberco).

Hoge Raad

HR 9 juni 2000, ECLI:NL:HR:2000:AA6181 (Campina Melkunie B.A.).

HR 14 oktober 2005, ECLI:HR:2005:AT5533 (Voedingstuinbouw Nederland U.A.)

HR 12 juni 2015, ECLI:NL:HR:2015:1601 (DOC Kaas).

Centrale Raad van Beroep

CBb 24 maart 2016, ECLI:NL:CBB:2016:56 (Zilveruien).

CBb 24 maart 2016, ECLI:NL:CBB:2016:57 (Zilveruien).

Gerechtshof

Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 26 maart 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:2670 (Deddens/Avebe).